
Buda Béla

Hozzászólás a szimbólum-vitához

A vitaindító előadások nehéz helyzet elé állítanak. Ehhez az általánosítási szinthez nehéz kapcsolódnom, hiába ismerem azokat a gondolatköröket és referenciákat, amelyekre utalnak. A "posztmodern" paradigmáját nem tudom elfogadni. Az egyik — éppen "ügyeletes" — kísérletet látom benne, hogy a társadalmi fejlődésben megragadja a tendenciát, amely várhatóan uralkodó lesz a jövőben. Általában néhány befolyásos és "bestseller" könyv fémjelzi az ilyen gondolati irányzatokat, és ezek mindig az életvilágra, az életérzésre, az uralkodó mentalitásra, a korábbtól nagyon elütő tipikus magatartásra utalnak. Rendszerint van bennük némi kritika, vagy legalábbis veszélyérzet az újjal szemben. A háborúig tudnám visszavezetni ezeket a hullámokat, leginkább az amerikai irodalomban. Csak jelzésszerűen: David Riesman (*Lonely Crowd*), White (*Organizational Man*), *mass culture*, *elidegenedés*, Mills, *youth culture*, *new age* stb. Különösen a *new age* és a posztmodern rokonságára hívnám föl a figyelmet, mind tartalomban, mind "forrásvidékben". A *new age* racionalizáló tendenciáját a posztmodern igyekszik paradoxonokkal, artisztikus csavarokkal helyettesíteni, miközben többször hivatkozik a szimbólumokra. Különösen nehezen tudnám a posztmodern fogalmát erre a szegény Magyarországra vonatkoztatni, ahol ugyan a sikeremberek vékony rétege sok nyugati viselkedéselemet átvesz, sokszor külsőségesen utánoz, ha tetszik, szimbólumként (Vance Packard "státusszimbólum" kifejezése egyébként jelentősen gazdagította a magyar társadalom-értelmező köznyelvet). Ma azonban itt inkább a "premodern" korszakát éljük. Emiatt is lehet talán annyira pesszimista a "vigyázó szemek" Nyugatra "vető" magyar értelmiségi.

Nem igazán értek egyet Kuczi Tibor álláspontjával sem. Szerintem az életvilág korábban is önálló életet élt. A hivatalos ideológia "gleichschaltolt" mindent, még a reformorgánumokat is meghatározta, hiszen ők is a kötelező vonalhoz igazodtak. Amint ez az ideológia szétesett, természetes, hogy minden folyóirat saját arculatát keresi. És ezt már csak azért is az életvilág körül teszi, hiszen lassanként fontos lesz az olvasó is, ha el akarják adni a lapot. Az ilyen gondoktól eddig a központi támogatás mentesítette a szerkesztőket. Megszűnt a művi magaskultúra abban az értelemben is, hogy nincs méregdrágán fenntartott avantgard filmművészet, eljelentéktelenedett az egykor oly fontos írószövegség, megszűnt a Művészeti Alap, és így tovább. Ezek az intézmények mindig csak a jól adaptált — vagy túladaptált — értelmiségi vagy értelmiségieket utánozó rétegeket foglalkoztatták. Ezek

zsargonjában jelent meg a jellegzetes "szimbolika" is: a "frizsiderszocializmus", a "kesudió", az "ilyen gazdagok vagyunk?", vagy akár a hetvenes évek végén már a káderek által is használt "hogyan éljünk?" frazeológia. Mindez természetesen tűnt el és adott helyt annak, amire akkor a megzavart nyilvánosság nem tudott figyelni, és ami most sokak számára vadonatújként mutatkozik: egyik oldalról a szegénység, ami régen a SZETA mozgalmat váltotta ki, s ami ma nagy adu a régít visszasíró baloldali ellenzék kezében, másik oldalról a meggazdagodás és a "látványos fogyasztás", amely ugyancsak nem ma keletkezett.

Virág Teréz joggal hívja fel a figyelmet az erős, hatékony szimbólumok ősi gyökereire és indulati, mozgósító töltetére, és Hoffmann Márta jól mutat rá, hogy a reklám képeiben tükröződik leggyorsabban a társadalmi változás. Az első két vitaindító lényegében társadalomfilozófiai absztrakciós szintjéhez képest a két utóbbi hozzászóló konkrét gondolat-köre több rezonanciát kelt bennem. Ám itt is nagy gondot okoz, hogy a szimbólum fogalmát nagyon távan és változó elvonással említi, az egyszerű jeltől a Jung által archetípusnak nevezett gyökérszimbólumokig menően. Az alapfogalom meghatározását tehát nem kerülhetjük meg. Röviden erre szeretnék vállalkozni.

Meglepően szegényes a szimbólum szociológiai irodalma, de tulajdonképpen a pszichológiáé is, ha eltekintünk Jung irányzatától (amely ugyan sokat beszélt a szimbólumokról, de inkább metaforikusan, "bellérisztikusan", kontúraltan fogalomhasználattal). A kulturális antropológia fontos témája a szimbólum, de inkább leíró jelleggel. Mivel egyértelmű, hogy a szimbólum kommunikációs jelenség, ezért a jelenségre felfigyelt a kommunikáció szerveződő, új, interdiszciplináris tudománya, de itt a figyelmet még a pontos jelentésátadás és általában a kommunikációs szabályozás kérdése köti le. Még nagy szerepe van a vizsgálhatóságnak, a logikai pozitívizmus, az uralkodó empirikus paradigma alkalmazhatóságának.

Így tehát a szimbólum problémáját ma először is "egzegetálni" kellene, vagyis értelmezni a különböző tudományágak fogalmi rendszerében. Ez nem egyszerűen tudományos, illetve elméleti játék lenne, hiszen a szimbólumok hatékonyságának ügye nagyon komoly időszereplőséggel bír a politikától a reklámgig.

Talán a kommunikációs funkciótól, a jelentéstől kell elindulni, és akkor már egy tudományos "forrásvidéket" meg tudunk jelölni. A jelentés filozófiai vizsgálata (Russell, Ogden és Richards, Susan Langer, Korzybski és Hayakawa stb.) kifut a szemantikába és a szemiotikába, táplálója Habermas és mások gondolatainak. Mi a jelentés és a valóság viszonya? Hogyan válik a jelentés konszenzuálissá? Hogyan jut el a jelentés a másik emberhez és ott hogyan megy végbe "dekódolása"? — Ezek a problémakör alapkérdései. Már itt tisztázódott (nem kis mértékben a rejtjelezés és a távközlés technikai kihívásai nyomán), hogy a jelentés strukturákat képez, ezek a strukturák a nyelvi jelentés elvontságai szintjeiben tükröződnek. Minél összetettebb a jelentésszerkezet, annál több nehézség, félreértés támadhat a kommunikációs folyamatban, azaz a dekódolásban, a konszenzuális megértésben. Már a jelentés vizsgálataiban rávilágítottak a jelentésátvitel, — a jelentésstranzpozíció, — jelentés"átültetés", a metafora jelenségére. A metafora rendszerint stilisztikai vagy irodalmi eszköz, a mindennapi kommunikációban egyfajta innovációs próbálkozás, s egyúttal a szimbólum keletkezésének alapja. A szimbólum mindig művi, története van, amely elvileg rekonstruálható. A görög "szünbolein" ige is mutatja ezt, melynek jelentése valamiféle alkalmi összetételre utal (szün = össze, bolein = dobni). Már

a görög kifejezésben benne van az esetlegesség, hiszen a szándékolt, premeditált cselekvés kifejezésében az ókori görög nyelv a "ütheni" igét használja, ebből van a tézis, szintézis stb.

A nyelvészeti megjegyzések itt nem tekinthetők kitérésnek. Maga a nyelv is úgy alkotja új jelentésmegjelöléseit, hogy metaforikusan átvisz jelentéseket önmagukban egyszerűbb kifejezésekre, szóösszetételekre. Ebben van a görög nyelv óriási kultúra- és civilizációalkotó jelentősége, hiszen ez a nyelv képes a legrugalmasabban a metaforikus absztrakcióra; ezért is pótolhatatlan a nomenklatúrák alkotásában. Amennyire tudom, egyetlen keleti nyelv sem képes ennyire logikus, szabályszerű és ezáltal a nyelv tényleges megszűnése után is fejleszthető kifejezésrendszer bázisa lenni.

Ha valaki a görög nyelv absztrakciós fejlődését figyeli, már a szavakban felismerhető, hogy a mindennapi emberi cselekvés és mozgás egyszerű kifejezései nyernek prepozíciós összetételekkel vagy szó módosítással új, elvont jelentést, melyek magukban hordozzák az eredeti mozgás ill. cselekvés alapsémáját, lényegi, képi elemét. *A tenni, rakni, menni, látni*, (például "theoria", "theorema" stb.) *közeltetni, érezni, szenvedni, vágni* stb. igék változataiból, főnevesítési formáiból képezték azokat az absztrakciókat, amelyeket ma a tudományos és a filozófiai nyelv használ.

Ha a nyelvészeti vizsgálódást tovább folytatjuk, láthatjuk, hogy minden absztrakt kifejezés nyelvészeti háttérben valamilyen kép található. Valamilyen egyszerű, közérthető, mindennapi, emberi vagy embertől származó dolog (többnyire cselekvés) képe. Nagyon fontos tehát tisztában lennünk azzal, hogy képekben sűrűsödik a jelentés.

A szimbólum (bár a kifejezés konnotációjából eredően alkalmi, esetleges a jelentés és a kép kapcsolata) a jelentések "szuperstruktúrája". Ilyen értelemben a szimbólum "szuperjelentés", és mint ilyen, a kommunikáció várhatóan nagyon hatékony eszköze, hiszen rövid idő alatt nagy jelentéstöltet átadására képes. Az időbeli hatékonyság az egész absztrakciónak is a lényege: egy-egy elvont kifejezés pillanatok alatt tájékoztat, orientál, míg tartalmának kifejtése gyakran hosszú időt venne igénybe.

E gondolat elvezet bennünket a kontextus kérdéséhez. Az elvont jelentést az érti meg, aki a társadalmi kommunikációban való részvétel előzetes folyamatában már megkapta ezt a hosszas explikációt, és a szocializáció révén kiépítették benne a megértéshez szükséges rezonációs struktúrákat, amelyeket — ugyancsak metaforikusan, az olvasás emberi magatartásmódjából véve a "szövegkörnyezet" képét — a szimbólum, mint kommunikációs elem, eszköz mozgásba hoz. A szimbólum tehát a kultúra révén alakul ki, rögzül, válik hatékonyvá és működik.

A kontextusról meg kell említeni, hogy ez mindig lényeges tényező a kommunikáció intenzitásában. Többen felhívták a figyelmet az utalás sajátos kommunikációs szerepére, amit a kontextus tesz lehetővé. Kommunikációval kapcsolatos írásaimban a hatvanas évektől kezdve sokat szóltam erről, de a kérdést legszemléletesebben Mérei Ferenc fejtette ki ("Az utalás — az élményközösség szemantikai többlete" [Szerk.: Voight Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István]; *Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1975. 145—170). Ebben az összefüggésben tehát a szimbólum sajátos közösségi utalási lehetőség, a kommunikáció társadalmi kiterjedésű hatásfokozó eszköze.

A téma kifejtésének logikus vonalát némileg megszakítva elmondhatjuk, hogy minden szimbólumnak élettörténete van. Keletkezik, virágzik és egyszer elhal. Távoli kultúrák

.....

szimbólumait csak a nyelvész vagy az etnográfus (időbeli távolságokat véve: a történész) ismeri, a múlt számos nagy szimbóluma, *jelképe* ma már elhalványult, hatástalan vagy éppen nevetséges. (A német szóminta nyomán a reformkorban képzett "jelkép" fogalmát érdemes időnként ízeletetni és használni, bár sajnos nincs igaza a nyelvészi purizmusnak, amely mindig ezt ajánlaná az idegen szó helyett. A nyelvhasználatban megmaradt idegen szó sajnos mindig több, tágabb értelmű, más konnotációjú, mint a magyar — vagy a bármelyik nyelv — saját kifejezése. Ennek ismét nagyon mélyreható és vizsgálendő "filozófiája", szemantikai háttere van.) A jó szimbólum mindenképpen maximálisan konszenzuális, és annyira hatékony, amennyire képes az adott korszak emberének, modális személyiség szerkezetének erre az érzelmi-indulati háttérszerkezetére hatni.

A szimbólum tehát kultúrahordozó, kultúrafenntartó és kultúrateemtő. Mivel mindig a közösség kommunikációs rendszere tükröződik benne, a közösségek szabályozásában áll rendkívül jelentősége. Túlmegy a közösségek egyszerű szabályozó eszközein, nem a legegyszerűbb jutalmazó és büntető, illetve státusallokációs szabályozást végzi, hanem az emberi interakciók és kommunikációk világában hat orientációs eszközként. Minden hatékony közösségi, társadalmi változás, fejlődés hatékony szimbólumokon át érvényesül. E megállapítás különösen érvényes korunkra, amelyben a tömegtájékoztatás (és kivált a képi tömegkommunikáció, a PR, a reklám) minden korábbi korszaknál nagyobb mértékű nyilvánosságot teremt illetve termel.

Talán látható, milyen fogalmi koordinátákban javaslom a szimbólumok vizsgálatát. Nem is folytatom a gondolatsort; más helyen, más keretben lehet ez fontos, azonban a fenti "kontextus" szerint most kínálkozik néhány gondolat:

1. A szimbólumok elemzése a társadalmi kommunikáció minden folyamatának kutatásában elengedhetetlen. Az ősi, alapvető ("archetipikus") kulturális, vallási és nemzeti szimbólumok esetében is indokolt a tartalomelemzés, noha itt elsősorban ezek használatának módja, hangsúlya, kombinációja az érdekes. Kiemelten izgalmas feladatnak tartom a társadalmi-politikai alakzatok, mozgalmak, érdekcsoportok új szimbólumainak vizsgálatát, különös tekintettel e szimbólumok használati szocializációjára. Szimbólumelemzés, szimbólumértelmezés nélkül társadalmi relevanciájú, visszacsatolásra igényt tartó társadalomtudományi vizsgálódás nem lehet eredményes.

2. A szimbólumok vizsgálata a szociológia számára azért lenne fontos, mert diszciplinált formában lenne megoldható a logikai pozitivizmus következtében előállt csapdahelyzet. Bár a szimbólum is vizsgálható empirikusan (például a szemantikus differenciál, a tartalomelemzés, a pszicholingvisztikai vizsgálat módszereivel), az etnometodológia vagy az etnogenia (Harré és Secord) fogalmi eszközei éppúgy szükségesek hozzá, mint a szimbolikus interakcionizmus szemlélete. Magyarán szólva: korunk szimbólumai valamennyiünkben élnek, és szakszerű explikációikban a szakember sajátosan alakító tényező lehet.

3. A szimbólum napjaink közéletének égető problémája. A kommunista társadalmi berendezkedés gyengeségét mutatta otromba szimbolikája és ennek ambivalens használati módja: melyet a köztéri szobrok, képek és emléktáblák jól mutatnak. A hiányos szimbolika szabályozó és motiváló deficitjét az erőszak volt kénytelen pótolni. Ám ez mindig gyenge és ideiglenes, mint a tanári szigor az iskolai órán: csak a csengetésig hatásos... A politikai rendszerváltás, illetve változás (azt hiszem, a politikai okból proponált alternatív kifejezésnek sajnálatos módon tényleg van relevanciája) nem termelt igazán új szimbolikát.

.....

Emiatt a pártok, mozgalmak arctalanok. A kulturális, illetve társadalomtörténeti múlt szimbólumainak felújítása felemás. A politikai közélet nem veszi figyelembe, hogy szimbólumok nélkül új politikai konzenzusok nem hozhatók létre és nem tarthatók fenn. A jelenlegi szimbólumhiány nagyrészt oka a tapasztalható politikai dezorientációnak és "rossz közérzetnek a kultúrában" (hogy a freudi "Unbehagen..." magyar fordítását parafrazeáljuk). A köztudat elutasítja a régi politikai rendszer szuperszimbólumait (sarló és kalapács stb.), de konceptuális szimbólumaiból sok él és zavaróan hat (kizsákmányolás, egyenlőség, kötelező szociális ellátás stb.), némileg létrehozván az ismert vicc "ausztrál" állapotait ("Miért ideges az ausztrál?" — "mert vett egy új bumerángot és a régit nem tudja eldobni"). A szimbólum-vákuumot a nyugati tömegkultúra szimbolikája tölti ki.

4. a. A horogkereszt példája a "jó" szimbólumoknak. Valószínűleg nagy szerepe játszott abban, hogy a náciizmus mozgósító ereje a német társadalomban ilyen erős volt. "Jóságának" csak egyik tényezője lehet "archetipális jellege", sokkal inkább egyszerűsége, a rendet és összefüggést sugalló jellege számíthatott. Nem vagyok a kérdés szakértője, csak német múzeumi emlékeim alapján mondom, hogy e szimbólum nagyon elterjedt volt a római kori Germániában (csak a kölni Römisch-Germanisches Museum előterében lévő, horogkereszt-mintákkal díszített római kori padlómozaikokra utalok). Ez valószínűleg ugyanúgy közrejátszott hatásában, mint ahogyan a náciizmus igyekezett feléleszteni az ősi germán mitológiát (például a Wagner-kultusszal is). De az egyszerűségében is nagy erő rejlik. Így lehetett e szimbólum zászlódsz, egyenruha-jel, pecsétek "középpontja". Az olasz fasizmus által használt prétori vesszőkötөг- és bárdszimbolikája közel sem volt ennyire hatásos. A megszámlálhatatlan uralkodói és családi címer a középkori Európában a hatalmi időszakok virágkorában gyakori jelkép volt, de a svasztikához hasonló pályája egyiknek sem lehetett, nem kis részben összetettségük, bonyolultságuk (és ebből eredően kevésbé konszenzuális természetük) miatt. Ilyen értelemben volt "jó" szimbólum a vörös szín (a színszimbolika mint addicionális vetület önmagában is érdekes kérdés) és az ötágú csillag, messze lekörözve a sarlót és a kalapácsot (amelyhez az újító kedvű NDK még a körzöt is odatette).

b. A horogkereszt nem lehet szép szimbólum még legalább egy-két nemzedéki, amíg élő emlékezetben jelen van a "holocaust" illetve a "shoah". A horogkereszt persze nem tehet arról, hogy mire használták, de szuperszimbóluma lett valaminek, amit ma a világ joggal utasít el. Olyan társadalmi gyakorlatnak (és sajnos mögötte álló emberi mentalitásnak), amelyeknek jegyében embereket származásuk szerint diszkrimináltak, törvénytelenül öltek meg és börtönöztek be tömegméretekben, nem lehet legitimitásuk, még ha kulturális eredetük egyébként "ártatlan" is.

c. Minden tiltás bizonyos fokig a pszichológiai életbentartás eszköze is. Ha a környezettel szembe kívánok fordulni, a fő szimbólumok tagadása ehhez kézenfekvő és egyszerű eszköz. A keresztény világ különféle alkalmi "blaszfémiainak" ez volt a lelki dinamikája. Egyfajta "herosztráteszi" tett ez, amivel gyerekek, serdülők gyakran öntudatlanul élnek családpatológiai helyzetben, családi krízisekben (sok gyermekkori lopás, csavargás, szexuális kisiklás mélyén rejlik ez). Zsidó családban a gyermek "experimentálása" a svasztikával ezernyi jelentést hordozhat az egyszerű figyelemfelkeltéstől a dezidentifikáción át az ellenpolarizációig vagy az agressziókifejezésig — amint ezt a családterápiában, gyermek- és serdülőtérápiában szinte állandóan tapasztalhatjuk. A ma-

.....

gyar zsidó családok lelki rendszerét érthetően megterheli a holocaust eseményeinek szinte szükségszerű feldolgozhatatlansága, a származás körüli családi titok és ambivalencia. Az identitás fenntartását szinte szükségszerűen segíti a gyanakvás és az antiszemitizmustól való félelem stb. Igen bonyolult "kontextus" van tehát itt, így egy gyerek fűzetében vagy álmában megjelent jelkép aligha tanulmányozható csak a jelkép kulturális vagy archetipikus vonatkozásában, mint ahogyan a nemzedékeken át történő áttételes traumatizáció képlete is túl egyszerű. Az ilyen jelkép és ennek egyedi "használata" (akár családdinamikailag, akár úgynevezett kontrafóbiás módon) a szimbólum társaslélektani vetületeinek bonyolultságát mutatja. Arra is utal, hogy itt az elkötelezett segítségre nagy szükség van, és nagyon jó (és személy szerint Virág Teréz nagy érdeme), hogy ez nálunk is megindult. Az elmúlt fél évszázad egyik nagy és kártékony (auto- és hetero-) manipulációja volt a holocaust traumájának felhasználása politikai célokra, miközben sok százezer ember lelki károsodásokkal magára maradt.

5. A szimbólumok kérdésének tudatosabb kezelése a köztudatban jelentős "felvilágosító" hatású lehetne, és pszichológiai védő, fejlesztő hatást is gyakorolhatna. Nemcsak a politikai és a reklámszimbólumok léteznek, hanem minden társadalmi alakzatnak és társaslélektani szerkezetnek is megvannak a maguk szimbólumai és szimbólumképzési folyamatai. Sőt, az egyéni magatartás is döntő mértékben szimbólumhordozó; a jelképek a különféle közösségekhez tartozást, aktuálisan a referenciacsoporthoz fejezik ki. Ezek azonban nem vagy nem teljesen tudatosak. Azt még látjuk, hogy a régi egyenruháknak, jelvényeknek, fejdíszeknek, sőt bizonyos kifejezéseknek is szimbólumértékük van, de azt már kevésbé, hogy mennyire szimbólumhordozó a környezetünk. Nem eléggé tudatos a család és a rokonság szimbolikája sem. De legkevésbé az világos előttünk, hogyan próbáljuk viselkedésünk révén, öltözködésünkkel, tárgyaink stílusával, hajviselettel, ékszerekkel stb. jelképesen kifejezésre juttatni önazonosságunkat és önképünket. Hihetetlenül sok kommunikációt bonyolítunk szimbólumaink révén, anélkül, hogy a tudatosság irányítana. Mivel a szimbólum valamiképpen kívülre helyezett, objektívált lelki tartalom, a segítő vagy a nevelő foglalkozások keretében könnyebben megbeszélhető, befolyásolható pont, és ezen át a fejlesztés lehetőségei nagyok. A terápiák és a megelőző terápiás foglalkozások sem használják ki eléggé ezt a lehetőséget. Az egyéni és társas szimbólumok tudatosabb kezelése a politikai, kulturális és reklámszimbolika jobb megértését, autonómabb kezelését is lehetővé tenné.

Igen sokat, sokfelé ágazóan lehetne mondani a témában, de talán ennyi is elég annak alátámasztására, hogy Hadas Miklós és a *Replika* valami nagyon fontos problémát ragadott meg, ami folytatásra érdemes. E témában — akár talán valami más keretben is — további vitákra, vizsgálódásra lenne szükség.